

NEORURALS A LA MUNTANYA MEDITERRÀNIA

Vicent Ortells Chabrera

Universitat Jaume I

Viure a la muntanya mediterrània al segle XXI és una opció cada vegada més escollida pels habitants autòctons i per altres procedents del medi urbà, tot i que les dificultats es mantenen en distints aspectes, com ara les mancances en les comunicacions terrestres, que agreugen les distàncies, el despoblament, l'absència de massa crítica i envelliment i l'atractiu mediàtic que té la vida urbana per al jovent.

Aquestes opcions de vida han augmentat i s'han diversificat en les darreres dècades, introduint-se noves activitats econòmiques o renovant-se les clàssiques (Sancho et al. 1999, Montiel, 2003, Delgado et al., 2004, Ortega, 2004). Nosaltres analitzarem aquestes "novetats" des dels anys vuitanta, en un àmbit territorial que va des d'Andalusia fins al sud de França, passant pel País Valencià i Catalunya. En primer lloc veurem aspectes generals, com ara els canvis socioeconòmics més destacats. Posteriorment, hom analitza quines són les principals activitats innovadores en l'àmbit de muntanya i, finalment, estudiem alguns casos concrets per ser paradigmàtics en els respectius camps econòmics.

I. CANVIS SOCIOECONÒMICS RECENTS

La població i les activitats econòmiques dels pobles de la muntanya mediterrània han tingut que adaptar-se a la nova situació creada en les darreres dècades, producte d'un despoblament generalitzat que deixà en herència una societat desestructurada amb un envelliment creixent i una economia quasi de subsistència i en bona part subvencionada. Tot i amb això a finals dels noranta s'inicien tendències de canvi, tant poblacionals com en l'economia.

A) Recuperació demogràfica i immigració estrangera

En algunes zones de muntanya, les més marginals, el despoblament es frenà de sobte, bé que per no haver-hi ja pràcticament gent per emigrar, però també seguint els nous processos generals de lleugera recuperació. Per una banda, es detecta un retorn de gent gran a casa seua i per l'altra una nova entrada de jovent provenent de països llunyants.

Taula I: Evolució de la població dels Ports de Morella(1930-2002)

1930	16.318 habitants.
1960	11.525 habitants.
1981	6.709 habitants.
1996	5.432 habitants.
2002	5.191 habitants.

Font: INE, IVE. Elaboració pròpia.

La comarca valenciana dels Ports de Morella i Vilafranca és un bon exemple de territori de muntanya– amb una altitud mitjana al voltant dels mil metres– i distàncies superiors als vuitanta kilòmetres dels nuclis urbans de la costa, com ara Castelló, Tortosa i Vinaròs-Benicarló. El despoblament s'agreuja en els seixanta i setenta del segle XX però es pot observar com es ralentitza en l'albir del segle XXI , amb només quaranta habitants menys per any. A més a més, es registra una entrada de jove població estrangera que si es consolida farà augmentar la població per la base. Concretament, als Ports hi havia censats 4 immigrants estrangers el 1997 que passen a ser 99 el 2001. Xifres semblants d'augment trobem a la comarca tarragonina de la Terra Alta, amb 48 residents estrangers en 1996 i 287 el 2001 (IEC). Sembla clar, almenys a curt termini, que la recuperació demogràfica de les zones de muntanya va de la mà de l'entrada de gent jove procedent d'altres llocs. La repercussió econòmica és directa i l'existència de ma d'obra jove té que ajudar a consolidar l'economia, tan clàssica com nova.

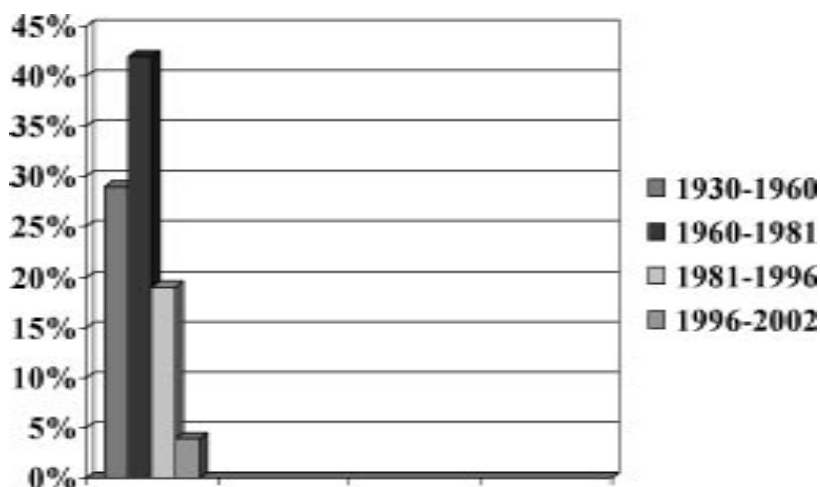

Figura 1: Pèrdues percentuals en la població dels Ports durant el període 1930-2002 (Font: IVE, elaboració pròpia).

B) Canvis en l'activitat econòmica. Augment de la producció pecuària, de l'agroindústria i del turisme

Les activitats innovadores, moltes d'elles necessàriament subvencionades (Márquez 1989), han abastat des de les clàssiques associades al medi natural fins als nous aprofitaments industrials o sectors beneficiats per les “modes”, com ara el turisme rural o agroturisme.

Taula II: Evolució de la producció ramadera a Els Ports (1982-1999)

ANYS	BOVÍ	OVÍ	CAP.	PORC.
1982	697	41.010	3.382	34.342
1999	5.220	4.278	337	32.053

Font: Obiol, E. (1988); IVE (1999). Elaboració pròpia.

La ramaderia ha estat i continua essent una activitat pròpia i directament associada al medi de muntanya. La tradicional mediterrània, l'ovina i caprina, reculen essencialment per la gran cura que necessiten. El porcellar es manté, pels beneficis de l'establació, i augmenta extraordinàriament el ramat boví, com es pot observar a la Taula II en la comarca dels Ports. En aquest cas, les vaques son alienes però amb avantatges d'extensivitat en la cria (Campesino, 1992).

En aquest cas, la innovació la trobem en el tractament ecològic, una eina fonamental per evitar malalties, com la de “les vaques boges”. En aquest sentit es manifesta gent pagesa com Guillem de Paldejà, membre de la Cooperativa Ramadera Mare Terra i del Col·lectiu Ramader Els Isards: “El procés és una alternativa viable per a la gent de muntanya que manté la cultura pagesa i evita el despoblament i l'agroturisme, que converteix al pagès en un cambrer dels burgesos” (www-ramaderia.ecologica).

L'agroindústria també ha trobat en alguns casos o bé noves formes o l'adaptació de les tradicionals per a ser competitiva.

Figura 2: La cooperativa Mas de Noguera a Caudiel (Alt Millars, País Valencià) fou fundada a principis dels 1980. Avui realitza diverses activitats, entre elles d'educació ambiental. En la imatge es poden apreciar plaques solars i també fan servir l'energia eòlica.

Taula III: Ocupats per sectors a la Terra Alta i Catalunya (1991-1996)

		Ocupats			
		agricultura	indústria	construcció	serveis
		Total			
Terra Alta	1996	33,244	25,395	9,405	31,956
	1991	39,786	24,833	11,148	24,232
Catalunya	1996	3,216	32,083	6,968	57,734
	1991	3,678	36,058	8,233	52,031

Fonts : Institut d'Estadística de Catalunya. Estadística de població 1996.
 Institut d'Estadística de Catalunya. Cens de població 1991.
 Anys disponibles : 1991, 1996

La Taula III ens mostra la davallada de l'ocupació agrícola, front al lleuger augment de la indústria –contràriament al total de Catalunya– i el notable increment dels serveis que en magnituds relatives també superen les xifres generals (Viruela, 1989). Cada comarca pot tindre especificitats, com ara la viticultura, però també hi ha agroindústries novedoses derivades de la ramaderia, com els formatges artesans, o podem recordar la utilització de la llet de cabra com a maternitzada, les activitats associades als tractaments termals o als productes de medicina i cosmètica natural. Més endavant recordarem alguns casos concrets.

En quant a l'anomenat turisme rural o agroturisme és clarament el sector econòmic que més ha incrementat els seus valors, en especial des de finals dels anys vuitanta. En aquest cas, també és important el nombre de nous petits empresaris, “neorurals” vinguts de les ciutats. Les visites forànies també beneficien als altres sectors productius per les despeses en productes artesans i gastronòmics.

Taula IV: Cases rurals al País Valencià (2004)

ALACANT: 39.

Agres, Aigües, Alcoleja, Alcoi (2), Alfafara (2), Alacant (2), Balones, Benialla, Benimantell (2), Benimeli, Benissa, Bihar (2), El Campello, Castalla, Castell de Castells, Confrides, Fageca, Guadalest, Xaló, Lorxa, Margarida (2), Orba, Penàguila,

Polop (2), Relleu (2), Sella, Tàrbena, Teulada, Vall de Gallinera (4), Vall de Laguart (4).

VALÈNCIA: 32.

Aielo de Malferit, Alborache (3) Alfauir, Alpuente, Alquería de la Comtesa, Antella, Benagéber, Bocairent, Casas Altas (3), Casas Bajas (3), Castelló de Rugat (3), Chera, Cuesta de Rato, Énguera, Enna, Jalance, Macastre, Novetlé, Pedralba, Piles, Polinyà del Xúquer, Requena (3), Sinarcas, València (2), Venta del Moro (2), Yátova (2).

CASTELLÓ: 66.

Albocàsser (5), Ares (2), Azuébar, Benassal (2), Benicàssim (2), El Boixar (2), Castellnovo, Catí (2), Xert (2), Chóvar, Cinctorres (2), Culla, Eslida, Llcena, Montán, Morella (3), Ortells, Pobla de Benifassà, Sant Jordi, Sant Mateu, La Serratella, Tírig, Todolella (2), El Toro, Torre d'En Besora, Les Useres, Vallibona (2), Villahermosa del Río (2), Viver.

CASTELLÓ, MASOS: Mas d'En Camanyes, Mas de la Sémola, Mas de Sant Pere (Albocàsser); La Surera (Almedíjar); Masía de San Juan (Altura); Mas de Llorens (Ares); Mas Donzell (Catí); Mas de Noguera (Caudiel); Mas de la Bassa (Culla); Mas de Madalena (Llcena); Torre Gargallo (Morella); Masia d'En Pollo, Mas Roig, Mas d'En Pollo Gran (Rosildos, Serra d'En Galceran); Mas de Covarxelles, Mas de Selma (Serratella); Masía Ferrer (Segorbe); Masia dels Vilars (la Torre d'En Besora); Mas del Botigué (Les Useres); El Molí (Vallibona); Mas de Borrás (Villahermosa del Río).

Font: Internet, Casas Rurales. Elaboració pròpia.

L'INE desagrega les xifres de turisme rural des de l'any 2000 i en l'últim bienni analitzat, 2001-2002, s'ha produït un augment del 12'2 % en les pernoctacions. Aquestes es produeixen essencialment els caps de setmana i en períodes de vacances i el 83'4% són espanyols per a tot l'Estat. Aquestes xifres canvien substancialment a les Illes on només són el 18%, mentre que els alemanys suposen el gros dels visitants. Les comunitats cantàbriques i pirinenques són les que disposen de més oferta i ús. Al País Valencià destaca Castelló, on s'han recuperat algunes masies, escoles rurals i cases de pobles per a aquesta nova funció que té possibilitats de continuar creixent i diversificar l'oferta.

II. NOVES ACTIVITATS ECONÒMIQUES EN LA MUNTANYA MEDITERRÀNIA

Des dels inicis dels anys vuitanta es detecta l'augment progressiu de noves formes de generar treball a les zones rurals i de muntanya, bé per gent del camp o procedents de la ciutat que s'hi instal·len de bell nou. Tot seguit recordarem iniciatives en els principals sectors, com ara l'agropecuari, les agroindústries i el sector terciari.

A) Diversificar la producció ramadera. Les granjes d'estruc

D'ença el final de la dècada dels vuitanta s'introdueix progressivament l'explotació intensiva d'aquesta singular espècie avícola, una mena de porc amb ales pel que fa al seu aprofitament integral: ous, carn, plomes..

Taula V: Granjes d'estruc espanyoles al 2004

Castelló	2
Burgos	1
Barcelona	1
Saragossa	1
C. Real	1
València	1
Granada	1
Astúries	2
Segovia	2
Toledo	1
Màlaga	1
Lleida	1

Font: ACADE. E.p.

Segons ACADE, associació professional de productors, hi ha a l'Estat espanyol 15 granjes d'estrucos moltes de les quals se situen en àmbits de muntanya, on troben condicions de pluviositat moderades i terrenys ben drenats. A més a més, les granjes poden gaudir de majors extensions que en zones de més densitat de població. Aquesta producció pot anar en augment ja que actualment suposa menys de l'1% del consum de carn d'au.

El subsector pecuari continua tenint bones possibilitats de desenvolupament, en especial en noves formes de producció, com la cria natural abans esmentada. En aquest sentit també són destacables els intents de recuperació d'espècies autòctones i la producció artesanal de formatges (en molts indrets) o llet maternitzada (Múrcia). De tota manera, la feblesa i dificultat de la cura dels ramats imposa les subvencions públiques, necessàries per a mantenir habitades moltes zones.

D'altra banda, la recuperació de fauna autòctona també pot esdevenir una explotació econòmica en espais controlats. Valga l'exemple dels voltors de la Val d'Ossau als Pirineus francesos, amb un observatori molt visitat a Laruns.

B) L'aprofitament dels rius. Piscifactories i Caviar

Des dels anys setanta, les nostres peixateries compten amb notables exemplars de truites criades en captivitat a piscifactories de tot arreu. Aquesta és una activitat ja ben assentada. Molt més innovadora és la introducció de peixos que havien desaparegut o no han estat mai als nostres rius, com és el cas de l'esturió i els seus ous, el quasi prohibitiu caviar. A casa nostra li deiem caviar per extensió i economia a molts altres ouets de peix. Però sembla que pot canviar almenys per proximitat d'origen d'aquesta preciada menja. La cria pionera comença en les vesants de la Serra Nevada, a Riofrío, cap al 1985. Després de deset anys s'aconsegueix el 2001 la primera i modesta producció de 30 Kg d'ous d'esturió (*Acipenser Naccarii*), però en foren ja 600 Kg en 2003. La cura és ecològica amb 200 tones de peixos que naden en 150 piscines. El caviar resultant és del tipus Beluga, un dels més valorats pel mercat.

Una versió més recent la trobem a Les, en la Val d'Aran, on ja es comercialitza el caviar *Nacarii*, procedent del "*Acipenser Baeri*", que seria com la versió científica del Beluga, més menut i per tant més a l'abast de butxaques normals. En aquest cas, uns 56.000 esturions viuen repartits en 6 piscifactories. En definitiva, pensem que pot cundir l'exemple en altres indrets i en sortirem tots beneficiats.

C) Herbes i aigües, productes naturals. Medicina i estètica

La cultura postmoderna actual torna a valorar la naturalesa en la seua amplíssima oferta d'aliments, plantes i aigües que curen i embel·lesen. La muntanya mediterrània produeix les més extenses notes de fragàncies florals. La Provença francesa és capdavantera a llocs com Gras, tot i que són grans ciutats com París o ara també Nova York les que venen la cara bonica del perfum. El conreu de l'espígol s'ha recuperat en algunes zones valencianes i d'altres, en especial per la desfeta dels Balcans, però també pels nous mercats i consumidors.

Algunes apostes han tingut veritable i merescut èxit, com ara l'empresa Soria Natural, possiblement la més coneguda a l'estat espanyol. Aquesta empresa va néixer l'any vuitanta per la voluntat de cinc persones que volien seguir vivint a la seua terra soriana. En Garray, a 1200 m d'altitud i als peus del massís ibèric de l'Urbió, s'hi troba l'actual fàbrica que ocupa més de 15.000 m² en instal·lacions, tenint a la zona més de 100 Ha conreades amb unes 70 espècies diferents de plantes medicinals. La Fitoteràpia ha esdevingut un recurs preventiu i curatiu per a moltes persones d'arreu el Mon. Per això, aquesta empresa compta amb una important xarxa comercial de distribució a Espanya i altres països. Avui són unes 300 persones les que se n'ocupen d'uns productes de màxima qualitat. El rigorós i continental clima sorià, la netedat ambiental i el curt cicle de les plantes valoren els productes i asseguren un bon futur.

Pel que fa a l'aigua, volem recordar que, a banda de la balneoteràpia, podem trobar noves activitats en el camp de la cosmètica termal, com és el cas del Laboratorio Agua de Baños a la localitat de Montanejos a l'Alt Millars de Castelló. Aquest laboratori desenvolupa les possibilitats dermatològiques inherents a l'aigua termal de la Fuente de Baños, que brolla a 25º C durant tot l'any i fou declarada d'utilitat pública ja al segle XIX. Les primeres formulacions començaren el 1997 i en 1999 es registra la marca de cosmètica personalitzada que avui ofereix més de 200 productes. Aquests es basen en l'esmentada aigua termal i també en principis actius procedents de vegetals ecològics i olis essencials purs obtinguts de plantes de l'entorn.

Figura 3: Depuradora del Mas de Noguera. La depuració d'aigües residuals funciona de forma natural amb decantació i absorció de les mates de joncs. L'aigua depurada rega els camps a l'estiu i la palla calenta els animals.

D) La Salut per l'aigua. El reviscolament dels tractaments termals

L'ús de les aigües des del punt de vista terapèutic és tan antic com les civilitzacions occidentals. Els romans deixaren bona mostra amb els seus *balneolos* d'on deriven topònims actuals com Bunyol. Molts pobles balnearis de l'Europa mediterrània s'identifiquen amb noms derivats de les seues aigües: Caldes, Baños, Aix, Les Eaux. A les nostres muntanyes s'exploten des de temps enrera les aigües termals i per a ús de taula: Cofrentes, Benassal, Catí, Montanejos, Malavella, Sant Hilari, Cardó.. Malgrat això, fins a la dècada dels noranta eren activitats poc lucratives ja que tan sols la gent amb problemes d'articulacions o respiratoris, entre d'altres, empraven aquestes instal·lacions. Darrerament, la intervenció pública amb ajudes com ara l'IMSERSO o les noves modes de cultura corporal han portat nova clientela a les anomenades zones Spa, és a dir, de "Salut per l'aigua".

Taula VI: Balnearis a Espanya, 2000.

CCAA	Nº
Catalunya	14
Galícia	13
Aragó	9
Andalusia	9
Castella i Lleó	6
Castella La Manxa	6
País Valencià	5
Extremadura	5
Cantàbria	3
Múrcia	2
Astúries	1
Euskadi	1
Balears	1
Navarra	1
La Rioja	1
TOTAL:	77

Font: Associació Nacional de
Balnearis i Estacions Termals.

Molt lluny de la capacitat balneària de França, l'estat espanyol viu a hores d'ara un reviscolament dels banys termals, terapèutics o senzillament de caràcter relaxant. A la muntanya mediterrània s'hi concentra la meitat dels balnearis espanyols i en algun cas han incorporat de bell nou les zones Spa. Podem destacar entre les més recents la "Casa de Banys de l'Avellà", en Catí. Aquestes aigües tenen una gran tradició en consum de taula i ara se n'afegeix la possibilitat dels banys, junt a passejades per un entorn immaculat.

E) Turisme actiu i d'aventura

La valorització del camp per part de la societat urbana ha portat noves formes d'explotació econòmica que reproduïxen, d'alguna manera, la forma de viure de les ciutats. En algun cas, per a nosaltres no desitjable, els camins de muntanya es converteixen en vies urbanes travessades per vehicles adaptats que produeixen sorolls i aires aliens, si més no. Malgrat això, molts joves han descobert les possibilitats d'oci de la muntanya i de pas alguns altres valors: descans, gastronomia de qualitat, paisatge..

Dins del que podem anomenar turisme actiu estaria el senderisme, practicat per famílies senceres, joves i gent gran. La balització de corriols

ha ajudat enormement, tot i que no aplega la informació a ser suficient en moltes ocasions (restauració, allotjament, temps probable de camí..). El mateix camí en *mountain-bike* també és una bona opció, tot i que no hi ha que oblidar que és el vianant el que té preferència. En aquest sentit són les “vies verdes”, com antics assagadors, o les antigues vies de tren recuperades, les millors opcions.

Pel que fa al turisme que busca sensacions fortes, és evident que la muntanya té recursos més que suficients: desnivells, rius, barrancs, neu.. Aquesta ha esdevingut el “sol i platja” de la muntanya, amb autèntics allaus de gent en caps de setmana i vacances hivernals. La resta d'estacions es practiquen altres esports de nou encuny, quasi tots coneguts amb neologismes d'arrel anglesa: *trekking*, *rafting*, *puenting*, *parapent*, *foret d'aventure*, *luge d'été*. L'alpinisme té més de 150 anys d'història, però avui hi ha cues per a pujar al Mont Blanc o s'organitzen expedicions per a fer grans marxes per les muntanyes, el *trekking*. Més majoritari és l'ús dels rius en tranquils piragües, com a les Gorges de l'Ardeche o del Tarn a França, o el barranquisme de la Sierra de Guara aragonesa i el *rafting* en les embravides aigües de les Nogueres, del Verdón i tants altres.

Si es tracta de volar o llençar-se al buit, res millor que el parapent practicat en les valls pirenenques (Superbagnères, Saint Lary..) o el més arriscat *puenting*, un pont i una corda suficientment curta, o la versió francesa, la *sous elastique*, amb caigudes excepcionals als Alps, com en La Mure.

Entre les darreres activitats d'aventura, menys perilloses que les anteriors, podem destacar l'adaptació del bosc de coníferes a un circuit on hom troba des de tirolines a la soga de Tarzán o les escaletes de corda, tot amb arnesos de seguretat i amb un entrenament previ i signatura d'acceptar les condicions i riscos. La part més tranquil·la del circuit és l'accés i tornada, vinculada en ocasions a un altra modalitat d'esbarjo, el *luge d'été* o trineus sobre circuit, de velocitat regulable per l'usuari. Aquesta combinació es troba prou desenvolupada a França, amb uns 10 parcs, com ara Chamomnix-Mont Blanc, Lac de Sapins, Col de Tontée, Talloires, Vercorin, Col de Marcien, Jaujac... En resum, tota una parafernàlia de possibilitats per a alliberar adrenalina.

III. LES ECOALDEES: ELS MONESTIRS DEL SEGLE XXI

L'opció de vida més o menys comunitària en un lloc aïllat, a la muntanya, ha estat de sempre una possibilitat variable en nombre segons les èpoques. La religió ha unit aquests grups en monestirs al llarg dels segles. Avui continuen existint, però han sorgit noves alternatives deslligades del fet religiós, tot i que tenen també un cert caire espiritual o de reflexió sobre la forma de vida actual. Aquestes noves formes de vida tenen nomenclatures variades: ecoaldees, granjes-escola, cases de repòs, centres de permacultura, cases d'espiritualitat i reflexió.. En comú tenen totes elles practicar una manera de

viure prou diferent a la general, més pausada i relacionada amb els ritmes de la naturalesa. També és molt important l'element educatiu, dirigit als més joves o també per a que els més grans es retroben moltes vegades en el seu propi passat o coneguen noves activitats corporals, ambientals, alimentícies o moltes altres.

Els exemples a la muntanya mediterrània són bastant abundants, ja que el medi ho permet per la bondat climàtica, el paisatge i la proximitat a zones molt poblades. En aquesta línia trobem "Permacultura Montsant", enclavada als peus del Montsant, a 700 metres d'altitud, dins del municipi d'Arbolí. En les seues paraules " utilitzem sistemes sostenibles en la producció d'aliments, un ús apropiat dels recursos i treballem en el disseny i construcció de vivendes i assentaments humans saludables, integrats i eficients en energia. També busquem formes de comunitat i economia que afavoresquen la salut del planeta i el desenvolupament humà". (www.permacultura-montsant.org)

Un altre cas destacable és la Cooperativa Mas de Noguera, al terme de Caudiel (Castelló). A més de 800 metres d'altitud i a l'empara del muntanyam calcari de la Serra d'Espadà s'hi localitza aquest antic Mas, avui convertit en una granja-escola i explotació agrària amb conreus ecològics sobre més de 100 Ha. La iniciativa supera els vint anys d'existència i es deu a uns joves de la zona que després d'estudiar magisteri decidiren apostar per un futur en la seua terra. Avui, és un centre de desenvolupament rural i d'educació ambiental de referència en el País Valencià. Les experiències i investigacions són variades, com ara l'estudi d'espècies autòctones com la gallineta valenciana o l'ovella guirra, alimentades amb cultius propis biològics. Un fet destacable és la reciclabilitat de les seues produccions i l'utilització d'energies renovables, on es combina la solar amb l'eòlica. Les aigües residuals del complex –on poden residir unes cinquanta persones a plena ocupació– es reciclen en una depuradora natural basada en la capacitat depurativa de plantes higròfiles com els joncs. Posteriorment, l'aigua rega els camps de cultius. Els cursos d'agricultura ecològica, educació ambiental, o simplement el descans en un lloc tranquil, són les activitats més freqüents en el Mas de Noguera per part dels visitants.

Figura 4: Un altre dels treballs realitzats al Mas de Noguera és la investigació amb espècies animals autòctones, com aquesta ovella guirra o la gallina negra valenciana.

IV. CLOENDA. NOUS VALORS, NOVES ACTITUDS FRONT AL MEDI RURAL I DE MUNTANYA

Durant molts anys, especialment en el franquisme, el camp i la muntanya eren mirats com a llocs endarrerits— més del que realment estaven— plens de tòpics i d'on era millor fugir cap a les zones urbanes. A partir dels vuitanta i, especialment en els noranta, el medi rural passa a ser un lloc quasi devocional on tot és bo i possible. Eclosiona el turisme rural i agroturisme, es valoren els paisatges i els parcs naturals, però també aplega gent disposada a alliberar l'adrenalina acumulada a les ciutats: esports d'aventura, d'hivern i noves macrourbanitzacions, en l'equivalència de sol-platja en muntanya-neu.

Figura 5: Els mitjans de comunicació, com ara la publicitat, tenen gran influència en les actituds de la societat actual envers el medi rural. Els misatges de les dues imatges són força diferents en quant a la manera de tractar la naturalesa.

La primera manera de mirar el camp està menys localitzada i potser més general i és la que nosaltres hem volgut destacar en les pàgines anteriors. El segon cas trasllada a la muntanya moltes vegades el model esgotat del litoral. En qualsevol cas, viure a la muntanya al segle XXI és una necessitat per a tota la societat i la permanència en aquests indrets és en benefici de tots.

BIBLIOGRAFIA

CAMPESINO FERNÁNDEZ, A. (1992): "El vacuno *charolais* en España o la intensificación ganadera a contrapeso del ecosistema". *El medio rural español. Cultura, paisaje y naturaleza*. Volumen II, Universidad de Salamanca, Centro de Estudios Salmantinos, pp. 949-958.

DELGADO, C.; GIL, C.; HORTELANO, L.; PLAZA, J. (2004): "La renovación rural en los espacios de montaña: las comarcas de la vertiente norte del sector central de la Cordillera Cantábrica". *Investigaciones Geográficas*. Universitat d'Alacant, nº 33, gener-abril, pp. 63-86.

MÁRQUEZ, D.; REQUENA, M. (1989): "La agricultura de montaña en el espacio andaluz". *XI Congreso Nacional de Geografía*, AGE, Universidad Complutense de Madrid, pp. 129-136.

MONTIEL, C. (2003): "Tradición, renovación e innovación de los usos y aprovechamientos en las áreas rurales de montaña". *Cuadernos Geográficos*., nº 33. Universidad de Granada, pp. 7-26.

OBIOL MENERO, E. (1989): *La ganadería castellonense*. Ajuntament de Castelló.

ORTEGA VALCÁRCEL, J. (2004): "Áreas de montaña: de la supervivencia a la integración". *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. nº 38, pp. 5-28.

SANCHO, J.; GALVE, A.; NAVALPOTRO, P. (1999): "Iniciativa local en áreas rurales deprimidas: el valle del Mijares en la provincia de Castellón". *Professor Joan Vilà Valentí. El seu mestratge en la geografia universitària*. Universitat de Barcelona, pp. 1.333-1.342.

VIRUELA MARTÍNEZ, R. (1989): "Diversidad de ocupación en un área de agricultura pobre sometida a un intenso éxodo: la montaña castellonense". *XI Congreso Nacional de Geografía*. AGE, Universidad Complutense de Madrid, pp. 277-286.